

Fortyfikacje Poznania jako determinanta rozwoju miasta i ich obraz na dawnych planach

Przyczynkiem do podjęcia tematyki dotyczącej fortyfikacji poznańskich stały się opracowania pojawiające się w ostatnich latach w miejskich księgarniach. Chodzi tu zarówno o publikacje książkowe, artykuły w różnych czasopismach a także o zbiór dawnych planów Poznania wydany w 2010 roku. Wprowadzane co jakiś czas na rynek nowe pozycje dotyczące przemian przestrzennych miasta w świetle funkcji, jakie miasto pełniło w swojej historii, począwszy od XVII wieku skłoniły autora do prześledzenia zmian w tym zakresie. Cennym materiałem okazały się również różnego typu ryciny w formie dawnych zdjęć i pocztówek. Jeszcze innego spojrzenia na tę tematykę dostarczyła eksploracja niektórych obiektów i zakątków, na co dzień niedostępnych dla przeciętnego mieszkańca.

Na wstępie można postawić tezę, że Poznań był zawsze w różnym stopniu ufortyfikowany. Na najstarszym zachowanym planie (widoku) przedstawiony jest on jako osada otoczona wałem (murem), następnie stopniowo przekształcał się w twierdzę poligonalną, a potem nabrał charakteru twierdzy fortowej. Wszystkie te przemiany odcisnęły piętno we współczesnej strukturze przestrzennej i funkcjonowaniu systemu miejskiego.

W artykule zostaną przeanalizowane poszczególne fazy zachodzących przemian odzwierciedlone w wybranych, cennych materiałach kartograficznych, które stanowią unikalne dowody transformacji Poznania.

1. Najstarszy znany plan widokowy miasta pochodzi z początku XVII wieku (ryc. 1). Stanowi on punkt początkowy dla rozważań nad ewolucją miasta. Przez ostatnie kilkaset lat stolica Wielkopolski z uwagi na lokalizację uważana była za ważny punkt o znaczeniu obronnym. Jeszcze do IX wieku na Ostrowie Tumskim znajdował się gród obronny z wałami drewniano-ziemnymi. Ich grubość w podstawie wynosiła około 20 metrów, a wysokość dochodziła do 10 metrów. Mieściła się tu pierwsza siedziba biskupstwa misyjnego. W roku 1253 miasto otrzymało magdeburski przywilej lokacyjny i wtedy zaczął się wykształcać lewobrzeżny Poznań. Za panowania Przemysła II pojawiają się ważne obiekty ujęte już na planie Brauna i Hogenberga. Przede wszystkim wyraźną i odrębną formę tworzył obszar zamknięty wewnątrz murów miejskich. Około połowy XV wieku powstał drugi mur od zachodu i północy oddalony o około 10 metrów. Jego szerokość

wahała się od 1 do 1,5 metra, a wysokość sięgała do 7 metrów (J. Biesiadka i in. 2006).

Omawiany plan jest pierwszym opracowaniem, na którym uwiecznione zostały elementy obwarowań Poznania: mury wraz z zamkiem, baszty oraz bramy i furty. Taki sposób przedstawiania miasta stanowił poniekąd jego wizytówkę. Uwzględnił bowiem najważniejsze obiekty, które miały zachęcać potencjalnych kupców czy ogólnie „użytkowników mapy” do odwiedzenia danego miejsca. Pod tym względem istotną grupą obiektów topograficznych były te dotyczące bezpieczeństwa. Omawiana rycina wpisywała się w cykl planów i widoków głównych miast europejskich zebranych w ramach dzieła *Civitates Orbis Terrarum*. Poznań znalazł się w VI tomie kolekcji wydanej w 1618 roku w Kolonii. Opisany został jako „Eleganckie miasto Polski przy granicy Śląskiej” (*Plany Poznania* 2010).

Pomimo braku informacji o skali czy jakichkolwiek elementów matematycznych, można stwierdzić dość dużą dokładność planu. Pomijając przedstawienie ludzi pokazanych na Starym Rynku, widoczne są liczne detale architektoniczne, chociażby przedstawienie Bramy Wronieckiej. Ważnym elementem ujętym na planie jest również sieć rzeczna tworzona przez Wartę i jej dopływy. Jej przebieg także odgrywał znaczenie w systemie obronnym, przykładowo Bogdanka płynąca z kierunku zachodniego zasilala fosę.

Według badaczy aspekt bezpieczeństwa i obronności w mieście cały czas był brany pod uwagę przez władców. Przed wojną szwedzką uboższa ludność stawiła domostwa przy murach, co miało później dla niej negatywne konsekwencje.

Ryc. 1. Fragment widoku Poznania z dzieła *Civitates Orbis Terrarum* (za zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu)

Szwedzi okupujący miasto rozbierali te budynki i wznosili je po drugiej stronie fosy. Reakcją Jana Kazimierza było wydanie zakazu budowania w odległości mniejszej niż 40 kroków od fos i murów. Innym przejawem działań władz na rzecz utrzymania warownego charakteru było wprowadzenie podatku od piw i win zapisane w konstytucji z 1588 r. (J. Łukaszewicz 1996). Fakt ten pokazuje jak ważna była kwestia zabezpieczenia miasta. Dzięki strzeżonemu zamknięciu obszaru Poznań mógł się dynamicznie rozwijać pod względem gospodarczym. Mury stanowiły co prawda przestrzenne ograniczenie, jednak z czasem następowała urbanizacja terenów położonych po ich zewnętrznej stronie.

Z tamtych czasów zachował się w strukturze przestrzennej miasta układ starego rynku i budowle, jak chociażby fragmenty muru zlokalizowane przy ulicy Maształarskiej. Ponadto w ostatnim czasie w mieście realizowany jest projekt odbudowy zamku Przemysła wraz z dominującą w krajobrazie wieżą górującą nad Starym Rynkiem. Pomysł o tyle ciekawy, iż nie zachowały się żadne szczegółowe plany tej budowli, a jedynie ilustracje z XVII i XVIII wieku. Jedna z nich znajduje się na ścianie muzeum archeologicznego w Poznaniu.

2. Sytuację miasta z drugiej połowy XVIII wieku przedstawia rękopiśmienny *Plan de La Ville de Posen dans L'Etat ou elle consiste L'année MDCCLXI* autorstwa Daumanna. Zaprezentowano na nim przede wszystkim miasto wewnątrz murów i tereny położone poza nimi w odległości około 500 metrów. Od 1655 roku obszar ten zajmowany był kolejno przez Szwedów, Sasów, Niemców i Rosjan. Każda nacja miała swoje plany mocno związane z funkcjami obronnymi Poznania. Jednak efekt był taki, że przez ciągłe walki i zmiany włodarzy mury nie tworzyły już tak spójnej i jednolitej formy na całej długości jak w średniowieczu. Ponadto pojawiały się nowe pomysły dotyczące fortyfikowania miasta. Część projektów rozpoczynano, po czym brakowało finansów na ich dokończenie lub silniejsze wojska wroga przejmowały teren. Jedną ze zrealizowanych w tym czasie wizji dokumentuje plan Fabera z 1703 roku, który przedstawia rozmieszczenie fortyfikacji nowożytnych (P. Biesiadka i in. 2006).

Plan Daumanna poza murami wewnętrznymi obrazuje również zewnętrzny pierścień umocnień wraz z rozbudowanymi bramami od północy i południa. Na pozostałych odcinkach znajdowały się mniejsze bastiony. Wyraźnie widoczna jest odsunięta od murów linia obrony, która powstała w latach 1712–1716 podczas okupacji saskiej. Ponadto na planie odzwierciedlono ówczesny układ przestrzenny miasta uzupełniony informacją o lokalizacji ważniejszych budynków (*Plany Poznania* 2010). W dolnej części umieszczono legendę oraz profil terenu przy Bramie Wronieckiej. Profil stanowi ważną informację o strukturze umocnień i obwałowań zrealizowanych (wybudowanych) w ramach jednej z głównych bram. Dzieło Daumana pokazuje sytuację przestrzenną, w której coraz więcej budynków powstaje poza murami. Powoli zaczyna zacierać się granica średniowiecznego centrum na rzecz stosunkowo równomiernie rozrastającego się miasta.

3. Na kolejnym obrazie zawarte zostały szczegóły topograficzne z początku XIX wieku. Rękopiśmienny *Situations Plan von Königl. Südpreuss. Immediatstadt*

Posen... nieznanego autora znajduje się obecnie w zbiorach Biblioteki Państwowej w Berlinie. Z uwagi na sposób prezentacji niektórych obiektów zaliczany jest do planów przedstawiających projekt rozbudowy Poznania (*Plany Poznania* 2010). Projekt ten nie został w pełni zrealizowany, co potwierdzają między innymi kolejne opracowania kartograficzne. Jak się później okazało głównym powodem, dla którego nie dokończono planowanego przekształcenia miasta była decyzja o budowie twierdzy. Plan jest wart omówienia, gdyż pokazuje pewien stan przejściowy w historii miasta w aspekcie obronności. Mury średniowieczne i różnorodne umocnienia nowożytne zostały w dużej mierze zlikwidowane. W trakcie powstawania planu władze miasta powzięły zamiar jego uporządkowania. Plan przedstawia projektowany przebieg głównych arterii (planowanej obwodnicy) i sieć mniejszych ulic wewnątrz. Do ważniejszych w tamtym czasie osi należy zaliczyć ulice: Długą, Zieloną, Wielkie Garbary. Ponadto w krajobrazie Poznania pojawił się Plac Wilhelma (obecny Plac Wolności) oraz zabudowa i zieleń wzdłuż głównej alei do niego doprowadzającej – obecne Aleje Karola Marcinkowskiego (*Plany Poznania* 2010). Na sąsiednim skrzyżowaniu dróg założono Plac Nowomiejski (ob. Cyryla Ratajskiego). Moment w czasie zapisany (ujęty) na planie to okres kolejnego rozrostu miasta wyzwolonego z obręczy murów miejskich i obwałowań. Rozwój miasta postępował głównie w kierunku zachodnim, zgodnie z planami Davida Gillego. W końcu XVIII wieku do miasta dołączano kolejne osady, które wcześniej rozwijały się poza murami: Święty Marcin i Święty Wojciech. Począwszy od 1800 roku wchłonięte zostały m.in. tereny Chwaliszewa, Ostrowa Tumskiego i Śródki (Z. Pałat 2011). Usunięcie ochronnej obręczy uruchomiło mechanizm włączania obszarów dotychczas okalających zamknięte miasto. Pozwoliło to tym samym na stopniowy jego rozrost, a jedyne ograniczenia stanowiły bariery naturalne, jak Warta wraz z dopływami i zróżnicowana morfologia terenu (choćby tereny położone na północ od miasta).

O wspomnianej wyżej niwelacji wałów i burzeniu dotychczasowych murów zdecydowały władze pruskie. Miały powstawać nowe przestrzenie przewidziane pod zabudowę. Powyższe prace rozbiórkowe tłumaczono zanikiem funkcji obronnych oraz szpeceniem krajobrazu. Ponadto mogła istnieć jeszcze jedna istotna przesłanka, mianowicie dotychczasowe umocnienia stanowiły źródło cennego budulca. W 1796 roku pojawiła się kwestia konfiskaty majątków kościelnych oraz wykup ziem prywatnych, co uzasadniano potrzebą rozwoju miasta (E. Linette 1996).

Na planie zastosowano urozmaiconą kolorystykę w celu pokazania zróżnicowania jakościowego przedstawianych obiektów. W legendzie wyróżniono: budynki sakralne i użyteczności publicznej, zabudowę ocalałą po wielkim pożarze z 1803 roku, obszary będące w trakcie zabudowy, planowane parcele i ogrody. Poza tym w dolnej części planu umieszczono podziałkę liniową odpowiadającą skali około 1:3 000, a u góry strzałkę wskazującą kierunek północny.

4. Następnym ważnym dziełem pozwalającym na śledzenie przemian zachodzących w strukturze obronnej miasta był barwny plan z końca pierwszej połowy XIX wieku *Posen und Umgegend* w skali 1:25 000. Ważne dla Poznania decyzje

zapadły w okresie między wydaniem tego planu i wcześniej omawianego. Najważniejszą z nich był rozkaz zbudowania twierdzy górującej nad miastem, na co wpływ miał między innymi fakt pogarszających się stosunków między zaborcami, co skutkowało stawianiem twierdz wzdłuż granic. Okupant obawiał się również zrywów niepodległościowych, a ponadto dogodnie było położenie Poznania na skrzyżowaniu ważnych dróg łączących Szczecin, Wrocław i Gdańsk. Poza tym należy wspomnieć o korzystnym ukształtowaniu terenu i potencjalnie strategicznym znaczeniu przepływającej Warty. Już Napoleon odwiedzający Poznań na początku XIX wieku miał stwierdzić, iż ta miejscowość powinna być ufortyfikowana (P. Maćkowiak 2012).

Inicjatorem projektu twierdzy był generał Karl von Grolman, który działał na polecenie króla Fryderyka Wilhelma III. Początek budowy datuje się na 1828 rok, kiedy to rozpoczęto prace przy budowie Fortu Winiary. Już na tym etapie ingerencja decyzji wojskowych w funkcjonowanie przestrzeni miejskiej była wyraźna, bowiem do zbudowania fortu konieczne było przeniesienie dwóch wsi: Bonina i Winiar. Prusacy po doświadczeniach wojen napoleońskich dążyli do przeistoczenia Poznania w twierdzę, która miała być strzeżona przez górującą nad miastem cytadelę (*Plany Poznania* 2010).

Plan całościowy zakładał wybudowanie czterech głównych elementów tworzących spójny system twierdzy poligonalnej. Pierwszym realizowanym obiektem był Fort Winiary (główne prace prowadzono w latach 1828–1842), później przyczółek prawobrzeżny (1835–1849), rdczeń lewobrzeżny (1840–1861) oraz ufortyfikowanie Ostrowa Tumskiego i Zagórza (1855–1861). Wszystkie te elementy oznaczone są na omawianym planie, choć niektóre jeszcze w stanie nieukończonym. Prace związane z ufortyfikowaniem miasta przebiegały na tyle intensywnie, że już w latach trzydziestych XIX wieku ogłoszono Poznań twierdzą II klasy. Na planie wyraźnie odznacza się fort zlokalizowany na wzgórzu w bliskim sąsiedztwie Warty i jej lewego dopływu – Bogdanki. Na obu ciekach powstały śluzy, które miały służyć spiętrzaniu wody i zalewaniu przedpola w razie zagrożeń (J. Biesiadka i in. 2006). Na północny zachód od fortu oznaczono położenie przesiedlonej miejscowości Winiary. Dawne centrum z czasów średniowiecznych znalazło się w części zwanej rdzeniem lewobrzeżnym, którego średnica wynosiła około jednego kilometra. Projekt autorstwa Bressego przewidywał 6 bastionów, kawaliery, fosę, 5 bram oraz śluzy (P. Maćkowiak 2012). Na planie szczególnie widoczne są bastiony rozmieszczone symetrycznie w kierunku południowo-zachodnim. Strategicznym wydarzeniem dla dalszego rozwoju przestrzennego miasta było powstanie kolei żelaznej. Pierwsze połączenie kolejowe Poznań uzyskał w 1848 roku (I. Ostrowicka i in. 1966), jednak fakt ten nie został uwzględniony na planie. Widoczne są jedynie wykonane wtórnie rysunki, które odzwierciedlają przebieg linii i lokalizację dworca. Pierwszy dworzec znajdował się na Jeżycach, które wówczas były wsią położoną poza pierścieniem umocnień. Władza nie wyraziła zgody na wprowadzenie kolei w obręb umocnień ze względów bezpieczeństwa (J. Biesiadka i in. 2006).

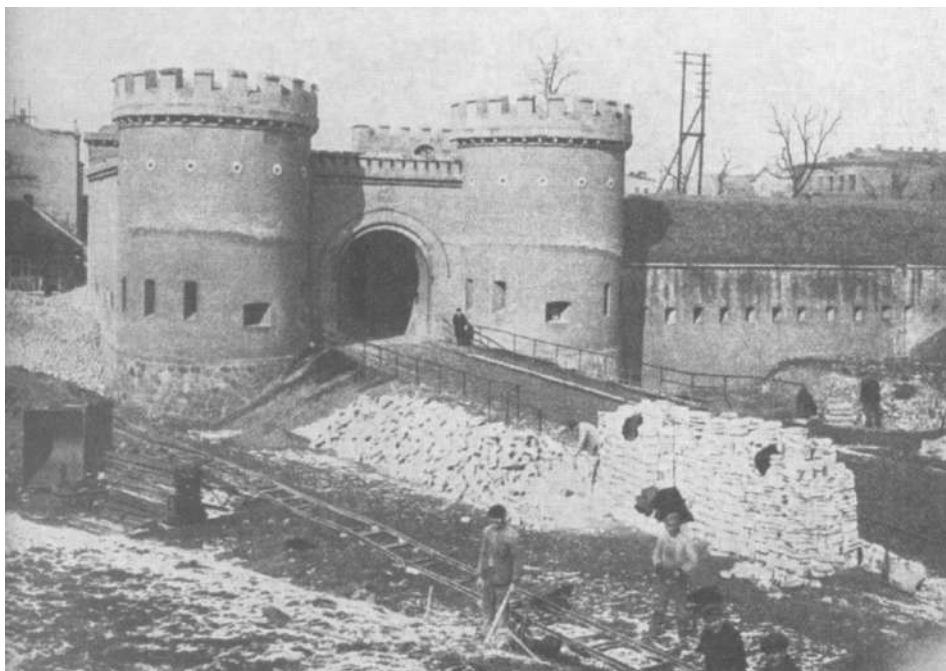
Plan w porównaniu z omawianymi wcześniej dziełami przedstawia znacznie większy obszar, co wynika z przyjętej skali. Dzięki temu na planie pokazana jest zabudowa przedmieść oraz występowanie form naturalnych: lasów, łąk, terenów podmokłych, starorzeczy. Bardzo dobrze widoczne jest położenie miasta, wpasowanego w naturalną sieć wodną. Oprócz południkowo płynącej Warty, przez miasto płyną ze wschodu i zachodu mniejsze ciekі, które nieco później stały się podstawą do stworzenia w mieście rozwiniętego systemu terenów zielonych. Ponadto na planie przedstawiono główne formy ukształtowania terenu za pomocą metody kreskowej.

5. Kolejnym krokiem milowym było opracowanie w 1841 roku planu miasta, uzupełnionego w 1871 roku. Polski przekład jego niemieckojęzycznego tytułu odzwierciedla w pełni i dosłownie jego zawartość – „Plan miasta i twierdzy Poznań”. Pierwsze spojrzenie na to dzieło od razu uzmysławia odbiorcy, czym był i jaką funkcję pełnił wówczas Poznań. Bardzo dokładnie pokazane zostały wszystkie obiekty gotowej już twierdzy poligonalnej. Plan cechuje duża szczegółowość, precyzja, czytelność i ogromny potencjał informacyjny (legenda zawiera około 100 wydzieleń) (D. Lorek 2011).

W roku 1860 Poznań został uznany już za twierdzę I klasy (P. Maćkowiak 2012). Oficjalne zakończenie budowy twierdzy poligonalnej nastąpiło w 1869 roku, zatem plan prezentuje również aktualny obraz ówczesnej struktury przestrzennej. Wszystkie obiekty obronne posiadały swoje nazwy pochodzące od następujących elementów:

- wsi, kościołów, klasztorów – nazwy fortów,
- przedmieść, miast – nazwy bram (ryc. 2),
- numeracji rzymskiej, zmienionej później przez króla na nazwiska zasłużonych generałów – obiekty rdzenia lewobrzeżnego (J. Biesiadka i in. 2006).

Każdy obiekt wojskowy został na planie wiernie odzwierciedlony pod względem formy i podpisany nadaną mu nazwą. Na rycinie można dopatrzeć się licznych detali, które swą szczegółowością potrafią zaskoczyć odbiorcę. Także pod kątem badanego tematu plan zawiera bardzo cenną informację. Zaznaczono bowiem rejony forteczne, których zasięg wiązał się z różnej rangi prawnymi ograniczeniami budowlanymi na przedpolach twierdzy (*Plany Poznania* 2010). Prawo to ustanowiono już w 1837 roku i niewątpliwie nawiązuje do nakazu wydanego przez Jana Kazimierza w odniesieniu do budowli stawianych przy murach miejskich. Wyróżniono trzy strefy oraz jedną wewnętrzną – strzelecką. W pierwszym okręgu był bezwzględny zakaz budowy, niemożliwe było postawienie płotu, sadzenie drzew czy kopanie większych dołów. Zasięg tej strefy sięgał 620 metrów. W rejonie drugim i trzecim wydawano warunkowe pozwolenia na budownictwo szachulcowe bez piwnic. Uzyskanie zgody wiązało się z podpisaniem deklaracji o rozbiórce budynku. Właściciel był zobowiązany na własny koszt usunąć budowlę w razie takiej konieczności – dokumenty te nazywano rewersami demolacyjnymi. Funkcjonowało też zjawisko hipoteki na potrzeby

Ryc. 2. Brama Warszawska (za zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu)

rozbiórki (J. Biesiadka i in. 2006). Rejon drugi sięgał 375 metrów od pierwszego, z kolei III obszar nie mieści już w zasięgu planu 1871 roku.

Istotnym elementem, który wpłynął na kierunki rozwoju przestrzennego Poznania była kolej. Jak już wyżej wspomniano, nie wpuszczono jej do miasta, co niewątpliwie rzutowało na transformacje struktur miejskich. Plan pokazuje pierwotne położenie oraz projekt nowego usytuowania dworca wraz z rampą dojazdową. Władza zdawała sobie sprawę z zagrożeń, jakie mogły być związane z wytyczonym przebiegiem kolei, dlatego zabezpieczyła strategiczne miejsca. Wyrazem tego były między innymi tory poprowadzone w wykopie czy budowle obronne zwane kaponierami. Schrony te służyły do zabezpieczania fosi fortecznej przy pomocy karabinów i mniejszych dział. W latach siedemdziesiątych XIX wieku pojawił się wiadukt nad wykopem umożliwiający połączenie starego dworca z Bramą Berlińską. Według J. Kornaszewskiego i G. Sporakowskiego (1996) „przy jego zachodnim stoku w celu obrony np.: przed pociągami pancernymi wybudowano w przyczółku wiaduktu duże sklepione pomieszczenie dla 5 dział. Obok tej budowli powstała konstrukcja do osłony jego ściany – kaponiera. Była przysłonięta nasypem i wtopiona w stok wykopu”. Omawiany obiekt do dziś zachował się prawie w całości i stanowi jeden z nielicznych ocalałych fragmentów fortyfikacji z tamtego okresu. Poza ingerencją w strukturę przestrzenną

obiekt ten zapisał się trwale u umysłów poznaniaków z uwagi na nazwę, ponieważ od 1992 roku rondo, pod którym się on znajduje, nosi nazwę „Rondo Kaponiera”. Na planach z końca XIX wieku pojawiła się nazwa „Eisenbahn Caponiere”, jednak samo rondo zbudowano w latach siedemdziesiątych XX wieku i początkowo nosiło inną nazwę.

6. Na jednobarwnym planie z końca XIX wieku autorstwa Everta zaobserwować można ciekawe zjawisko zachodzące w mieście. Mianowicie przez szczelne ufortyfikowanie i brak możliwości rozwoju przestrzennego dochodzi do powiększania się osad położonych poza twierdzą. Jedyne tereny, na dołączenie których władza wyraziła zgodę, to Piotrowo i Berdychowo (1896 r.) (*Plany Poznania* 2010). Znajdowały się one na prawym brzegu Warty i ich włączenie nie naruszało systemu obronnego. Rozwój jednostek osadniczych leżących poza obszarem ufortyfikowanym był możliwy dzięki zmniejszeniu ograniczeń budowlanych. Nadal egzystowały opisane wyżej trzy rejony, jednak zezwolono między innymi na:

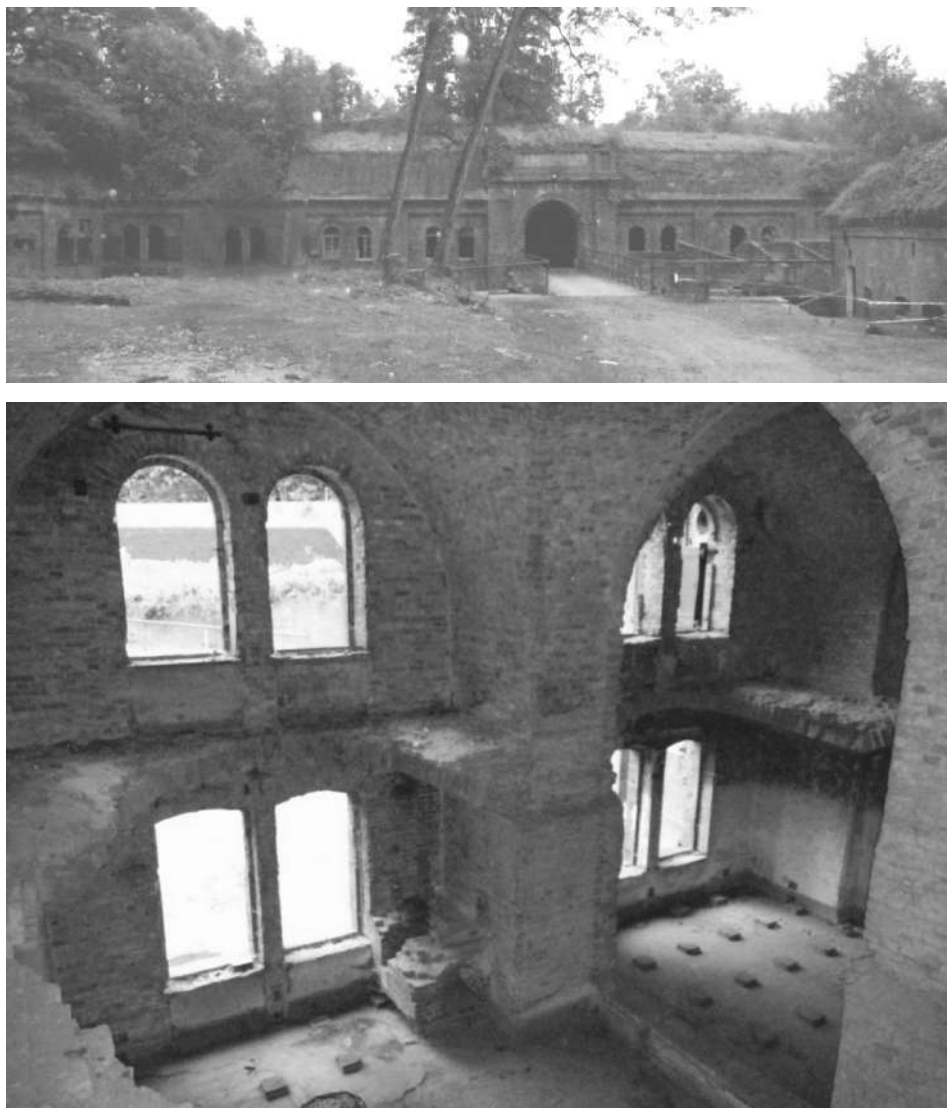
- stawianie muru pruskiego w pierwszym rejonie,
- budownictwo murowane w trzecim rejonie,
- zabudowę na prawym brzegu Warty oraz
- zmniejszono rejon Winiary (J. Biesiadka i in. 2006).

Powyższe zmiany umożliwiły odpływ ludności skupionej na niewielkim terenie z rdzenia lewobrzeżnego do ościennych osad. Poza twierdzą powstawały również fabryki i osiedla dla robotników. Skutkiem tego była dynamicznie przebiegająca urbanizacja Jeżyc, Łazarza i Wildy, co dobrze obrazuje plan Everta (*Plany Poznania* 2010).

Przy okazji omawiania tego planu należy wspomnieć o ważnych z punktu rozwoju miasta decyzjach, których efektów z racji skali planu (1:5000) nie ujęto. Na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku zdecydowano o budowie drugiego, zewnętrznego pasa umocnień – twierdzy fortowej. Po przegranej wojnie Francuzi musieli wypłacić Prusom kontrybucję, która w znacznej części pokryła inwestycję poznańską. Pierścień fortów artyleryjskich rozmieszczonych wokół miasta powstawał w latach 1876–1883. Jego średnica wynosiła niecałe 10 km, a obwód wychodziło około 30 km (J. Biesiadka i in. 2006).

Ideą było regularne rozmieszczenie obiektów obronnych z wykorzystaniem urozmaiconej morfologii terenu. W efekcie powstało dziewięć fortów głównych oraz trzy pośrednie (ryc. 3). Podczas kolejnej dekady dobudowano jeszcze sześć form pośrednich. Wpływ tej inwestycji na przyszły obraz Poznania okazał się dość zaskakujący. Mianowicie poza tym, że oczywiście poszczególne forty utrwaliły się na stałe w krajobrazie miasta, bardzo ważną rolę odegrały drogi, które powstawały równocześnie z fortami, służące do sprawnego przemieszczania pomiędzy nimi. Drogi wewnętrzne oraz droga rokadowa (okrężna) przebiegająca w odległości kilkuset metrów za linią fortów stały się podstawą dzisiejszych głównych ulic miasta, w tym obwodnicy (J. Biesiadka i in. 2006).

Omawiany plan w porównaniu z poprzednim nie uwypukla przesadnie obiektów obronnych. W przypadku bastionów otaczających centrum widoczne są

Ryc. 3a, 3b. Fort III zlokalizowany na terenie obecnego zoo

jedynie ich ogólne formy, mimo to odróżniają się one od zabudowy miejskiej. Powstało natomiast sporo obiektów związanych z funkcjonowaniem struktur wojskowych: koszary, budynki administracyjne, obiekty zaplecza i bocznic kolejowa. Zaznaczono ponownie rejony ograniczeń budowlanych oraz szczegółowo pokazano sieć kolei wraz z infrastrukturą. Umieszczono napis wskazujący na położenie wspomnianej wcześniej kaponiery oraz przebiegającą tamtędy trasę

pierwszego w mieście tramwaju konnego. W lewym górnym narożniku planu znajduje się kartusz tytułowy w języku niemieckim oraz skromna legenda dla głównych wydzieleni powierzchniowych. Obok zamieszczono skalę zapisaną w postaci liczbowej i podziałki transversalnej.

Pod koniec XIX wieku Poznań był potężną twierdzą – wewnątrz poligonalną, na zewnątrz fortową. Natomiast sytuacja mieszkańców miasta pogarszała się, życie utrudniało duże zaludnienie, rynsztoki na ulicach, pojawiające się epidemie tyfusu i cholery, zapuszczone fosy i kanały odprowadzające. Do tego niedostępne były źródła dobrej wody ze Wzgórza Winiarskiego (J. Biesiadka i in. 2006). Gdy w 1902 roku z wizytą do Poznania przybył Fryderyk Wilhelm II stwierdził, że miasto jest zbyt mocno ograniczone przez fortyfikacje i oficjalnie nakazał rozebranie pierścienia fortów rdzenia lewobrzeżnego (ryc. 4). Za takim rozwiązaniem wcześniej opowiadał się nadburmistrz miasta Richard Witting, ale dopiero w 1898 roku rząd pruski wydał zgodę. Należy zaznaczyć, że nie chodziło o polepszenie standardów życia Polaków. Celem tych działań było ożywienie rozwoju, zwiększenie atrakcyjności tych obszarów dla obywateli Prus. Dążono do zasiedlania nowych terenów ludnością z zachodu, która miała przejmować nieruchomości i większe obszary. Była to tak zwana Hebungspolitik (Z. Pałat 2011).

7. Efekt powyższych działań odzwierciedla kolejny plan wydany w 1940 roku przez firmę Wilgrö-Druck von Willy Grösschen z Dortmundu. W ramach prowadzonej polityki uatrakcyjniania regionu można wymienić:

Ryc. 4. Niwelacja wału przy Bastionie III (za zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu)

- rozwój miasta od zachodu (wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych z Berlina, Wrocławia, czy drogi prowadzące od dworca),
- powstanie luksusowej dzielnicy Sołacz (dla Niemieckich urzędników) i połączenie jej ze śródmieściem szeroką aleją,
- wystawy wschodnioniemieckie, na których promowano osiągnięcia i produkty Prus Wschodnich,
- powstanie na miejscu usuniętych fortyfikacji ringu z reprezentatywną dzielnicą zamkową i zespołem gmachów,
- włączanie kolejnych przedmieść,
- regulację Warty, budowę portu,
- powstanie oczyszczalni ścieków, wodociągów, rzeźni i elektrowni (J. Bieśiadka i in. 2006, Z. Pałat 2011, P. Maćkowiak 2012).

Oczywiście nie można stwierdzić, aby te dokonania miały wyłącznie negatywny wydźwięk, jednak nie należy zapominać, co leżało u ich podstaw. Następca Wittinga, który objął stanowisko w 1902 roku, w dużej mierze decydował o powyższych inwestycjach i przeobrażeniach przestrzennych miasta. Pojawiła się ustawa określająca zasady zabudowy, w tym także terenów po rozebranych fortach. Ponadto powołano specjalną komisję na czele z prof. Josefem Stübbenem, która odpowiadała za kwestie związane z rozbudową Poznania. W efekcie bardzo szybko przekształcono Poznań z twierdzy w cesarskie miasto rezydencjonalne. Tak bowiem zaklasyfikowano miasto w 1910 roku, wymieniając je na równi z Berlinem, Strasburgiem, Królewcem i Wrocławiem (Z. Pałat 2011).

Plan z 1940 roku przedstawia miasto z okresu okupacji, kiedy to wszystkie nazwy zostały zmienione na niemieckie. Jednak nie to jest tu najważniejsze, lecz fakt ukazania miasta bardzo rozwiniętego pod względem terytorialnym. Nastąpił rozrost tkanki miejskiej w kierunkach wcześniej wytyczonych poprzez kolejne inwestycje obronne. Na planie widoczny jest również pierścień fortów artyleryjskich, co prawda zaklasyfikowanych i oznaczonych jako tereny zielone, ale z zachowanym kształtem obiektów i charakterystycznym ich rozlokowaniem dookoła miasta. Bardzo wyraźnie zarysowuje się także klinowy układ zieleni miejskiej. Pierwotny projekt zakładał cztery kliny schodzące się z głównych kierunków w centrum Poznania. Na planie zamieszczono tylko trzy, ponieważ w części północnej okupant planował stworzenie obszaru przemysłowego.

Plan z 1940 roku odbiega nieco od wcześniejszych pod względem prezentowanego zasięgu. Przyjęta skala 1:20 000 pozwoliła na przedstawienie całego ówczesnego miasta wraz z jego granicami. Należy przy tym zaznaczyć, iż od 1939 roku powierzchnia Poznania wrosła trzykrotnie, co związane było z przyłączaniem kolejnych osad (*Plany Poznania* 2010).

Poza skalą w prawym dolnym narożniku umieszczono tytuł, powiększony fragment śródmieścia (do skali 1:10 000), informacje o autorze oraz skromną legendę. Wśród objaśnionych znaków uwzględniono tereny zielone, wody, drogi kolejowe, mosty, linie tramwajowe, autobusowe i granice.

Co prawda pokazany na planie układ przestrzenny miasta nie ulegnie już przeobrażeniom w wyniku kolosalnych projektów wojskowych, jednak przedstawiono kilka planowanych obiektów, które dopiero w ciągu kolejnych 70 lat będą wkraçać w poznański krajobraz. Ten zaskakujący fakt dowodzi, że Niemcy solidnie i starannie podchodzili do kwestii dostosowania miasta do reszty ich kraju. Potencjalne rozwiązania i planowane inwestycje były dobrze przemyślane i solidnie przygotowywane. Bardzo dobry przykład stanowi oznaczona na mapie nitka planowanej autostrady do Berlina. Przebieg otwartej przed kilkoma laty trasy A2 poprowadzono jej śladem.

Podsumowanie

Podsumowując przegląd planów Poznania na przestrzeni wieków słuszne wydaje się stwierdzenie o odwiecznym jego ufortyfikowaniu. Nawet ostatni z analizowanych planów, który nie eksponuje już obiektów wojskowych, a wręcz je poniekąd maskuje, pokazuje miasto obwarowane zielenią. Poza dobrze odznaczającym się systemem klinowym jest jeszcze roślinność pokrywająca dawne umocnienia rozmieszczone wokół miasta. Całość tworzy spójny system ciągów ekologicznych, które skutecznie chronią miasto przed nadmiernym zanieczyszczeniem.

Kolejne inwestycje obronne w dużej mierze determinowały kierunki rozwoju przestrzennego miasta. Kluczowe wydają się być wszystkie momenty przejściowe w historii miasta, kiedy zapadały nowe, często rewolucyjne decyzje. Wówczas dochodziło do otwarcia miasta, zdjęcia ograniczających obręczy i swobodnego wzrostu poprzez osady wykształcające się w sąsiedztwie granic miejskich. Było to normalne zjawisko, ponieważ wzrastała atrakcyjność miasta i przyciągało ono coraz więcej ludzi.

W wieku XIX mówi się o mieście fortecy, mieście więzienia. Z jednej strony Poznań stał się potęgą w aspekcie obronnym (twierdzą I klasy), lecz z drugiej doszło do zamknięcia ludności na stosunkowo niedużym obszarze. Według niektórych badaczy (Z. Pałat 2011) to właśnie było celem zaborcy, zaistniała sytuacja miała gwarantować zaniechanie jakichkolwiek działań przeciw Prusom, w tym zrywów niepodległościowych. Wydawać by się mogło, że pojawienie się twierdzy poligonalnej zdewastuje dotychczasowy ład przestrzenny. Jednak historyczny układ topograficzny Poznania został zmieniony w niewielkim stopniu. Dokonując przekształceń często wykorzystywano istniejące ciągi ulic, place i kwartały zabudowy. Znacznie większe straty w tym względzie należy wiązać z nieudanymi inwestycjami lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku (*Twierdza Poznań* 2003). Natomiast pierścień umocnień zewnętrznych poza dodatkowym ufortyfikowaniem, z czasem przyczynił się do wytyczenia wielu ulic, niektóre z nich stanowią dziś główne osie komunikacyjne miasta.

Poza wykształconą strukturą przestrzenną miasta, z poszczególnych etapów istnienia twierdzy poznańskiej pozostały ślady w postaci budowli lub ich frag-

mentów. Z czasów średniowiecznych i nowożytnych zachował się układ, budynki, a także części muru. Niedawno też przywrócono miastu Zamek Przemysła, który odbudowano dla podkreślenia rangi, jaką w XII wieku miał Poznań. Najmniej obiektów pozostało po kompleksie twierdzy poligonalnej. Większość jej elementów rozebrano jeszcze w XIX wieku, a niemal całkowicie usunięto w okresie powojennym. Z ważniejszych zachowanych do dziś obiektów wymienić można między innymi: kaponierę kolejową, przyczółek śluzy katedralnej, część bastionu IV i Fort Winiary (przekształcony w Park Cytadela). Z kolei budowle ostatniej z wielkich inwestycji pruskich zachowały się niemal w całości. Stan wielu z nich nie jest zadowalający i wymaga znacznych nakładów finansowych. Temat ten powraca na posiedzeniach rady miasta, gdzie głosowane są różne pomysły związane z ich wykorzystaniem i rewitalizacją. Póki co stanowią integralny element systemu terenów zielonych Poznania.

Należy również podkreślić, iż poza wpływem budowli obronnych na kształtowanie sylwetki miasta ślad pozostał również po ich nazwach. Najbardziej znane określenia z okresu twierdzy będące dziś nazwami własnymi to: Kaponiera – główne rondo w Poznaniu oraz Cytadela – największy park miejski.

W artykule nie zamieszczono fragmentów opisywanych planów poza jednym, z uwagi na trudności w uzyskaniu pozwoleń i odpowiednich środków finansowych. Wszystkie z omawianych dzieł można zobaczyć w zbiorowym opracowaniu pt. *Plany Poznania* wydanym w 2010 roku.

Słowa kluczowe: Poznań, fortyfikacje miejskie, plany miasta Poznania, wieki XVII–XX

Literatura

- Biesiadka J., Gawlak A., Kucharski Sz., Wojciechowski M., 2006, *Twierdza Poznań, O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań, Wydawnictwo Rawelin.
- Kornaszewski J., Sporakowski G., 1996, *Niezwykłe dzieje poznańskiej Kaponiery*, Mury Miejskie, Część 1, „Kronika Miasta Poznania”, Poznań.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., 1966, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa, Książka i Wiedza.
- Linette E., 1996, *Zburzenie murów i dzieje ich pozostałości do czasów najnowszych*, Mury Miejskie, Część 1, „Kronika Miasta Poznania”, Poznań.
- Lorek D. J., 2011, *Potencjał informacyjny map topograficznych Urmesstischblätter z lat 1822–33 z terenu Wielkopolski*, Poznań, Zakład Graficzny UAM.
- Łukaszewicz J., 1996, *Opis obwarowań miasta Poznania*, Mury Miejskie, Część 1, „Kronika Miasta Poznania”, Poznań.
- Maćkowiak P., 2012, *Twierdza Poligonalna*, Poznań, Wydawnictwo Święty Wojciech.
- Pałat Z., 2011, *Architektura a polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań, Wydawnictwo PTPN.

Plany Poznania, 2010, Opisy i redakcja D. Książkiewicz Bartkowiak, Wyd. I, Poznań, Wydawnictwo Miejskie.

Twierdza Poznań, Mapa. Przewodnik, 2003, Poznań, Wydawnictwo Rawelin.

<http://www.mars.slupsk.pl/fort/biuletyn/twierdza-poznan-w-detalach-03-kwiecien-2010.pdf>

<http://www.mars.slupsk.pl/fort/biuletyn/twierdza-poznan-w-detalach-01-luty-2009.pdf>

Poznań fortifications as a determinant in the development of the city and their representation on old plans

S u m m a r y

The oldest plan or, more exactly, a perspective view presenting the capital of the Wielkopolska (Greater Poland) region dates back to 1613. One of the aims of preparing images of urban centres at that time was to attract potential traders and showcase local wealth (bridges, churches), security (city walls) and proper governance on the area (a castle). Over time, as the balance of powers and influences changed in Europe, subsequent and ever more detailed cartographic images of that area were developed. Starting from the first view, any plan of Poznań typically included defence-related structures. This factor played a significant role in the urban development of Poznań over the centuries. Steps such as new areas being added, the changing shape of the city and its functions have always remained in correlation with the local defence policy.

Still noticeable are traces and remains of the defence infrastructure in the city landscape: they represent a valuable memento as well as a proof that a magnificent stronghold existed there in the past. The scale of the phenomenon may be appreciated from the fact that Fort Winiary, constructed in 1828–1842 (currently the area of the Poznań citadel) was the largest complex of this kind in Europe. According to available sources, in the second half of 19th century the area of buildings in Poznań exceeded 1.5 sq. km., and the area of military training fortifications was by more than 1 sq. km. greater. Elements that have survived until today include a unique system of fortifications surrounding the city, which represents a small fraction of the military structures of the past.

The aim of the research was to draw on selected cartographic materials to track changes in the spatial organisation of Poznań in military aspects. The research invokes works on medieval defences, yet the main focus is on modern fortifications and the history of the stronghold after 1815.

Key words: Poznań, city fortifications, city maps of Poznań, XVII–XX century